

Maria Rudy*

Adaptacja dawnego kościoła ewangelickiego w Nowym Mieście Lubawskim na cele kulturalno-oświatowe

Adaptation of the Former Evangelical Church in Nowe Miasto Lubawskie for Cultural and Educational Purposes

Słowa kluczowe: zasady konserwatorskie, wiedza historyczna i technologiczno-konserwatorska, konserwacja zabytkowego stropu polichromowanego

Keywords: conservation principles, historical and technological conservation knowledge, conservation of the historic polychrome ceiling

Wstęp

Zgodnie z kompletną definicją autorstwa Jana Tajchmana [2001, s. 131–142] adaptacja zabytku architektury polega na „przystosowaniu go do wymogów współczesnego życia, odpowiednio do funkcji, jakie ma spełniać ten budynek, jednak pod warunkiem zachowania wszystkich walorów zabytkowych, a przede wszystkim charakterystycznego układu funkcjonalno-przestrzennego, wartości artystycznych i oryginalnej substancji przy minimalnym wprowadzeniu nowych elementów”. W odniesieniu do tych ustaleń w niniejszym artykule omówiono zagadnienia dotyczące wpływu współczesnych badań historycznych i materiałoznawczych, uwzględniających dawne remonty oraz niefortunne renowacje przy zniszczonych oryginalnych detalach architektonicznych zabudowy dawnego kościoła ewangelickiego, na efektywność prac konserwatorskich i budowlanych prowadzonych w dobie obecnej w celu zamiany dawnej funkcji sakralnej zabytku na świecką, zachowującą jego wartości zabytkoznawcze oraz artystyczne.

Introduction

According to Jan Tajchman's comprehensive definition [2001, pp. 131–142], the adaptation of an architectural monument involves adjusting it to the requirements of modern life and to the building's intended use, while preserving all historic values, particularly its characteristic functional and spatial layout, artistic values, and original fabric, with the introduction of new elements kept to a minimum. With reference to this definition, the present article discusses the impact of contemporary historical research and materials investigations, taking into account previous repairs and inappropriate renovation interventions that resulted in the removal or alteration of original architectural elements of the former Evangelical church, on the effectiveness of conservation and construction works carried out during its adaptation from a religious building to a secular cultural building while preserving its historical and artistic values.

Based on an on-site inspection of the partially accessible historic building, its current state of preservation

* mgr, konserwator dzieł sztuki, st. wykładowca, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Instytut Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa; od 2016 r. nieetatowy nauczyciel akademicki UMK; rzeczoznawca Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków i Związku Polskich Artystów Plastyków (sekcja konserwatorska)

* M.A., Art Conservator, Senior Lecturer, Nicolaus Copernicus University in Torun, Institute for the Study and Conservation of Cultural Heritage; since 2016, Adjunct Academic Instructor at Nicolaus Copernicus University; Expert Appraiser for the Association of Monument Conservators (SKZ) and the Association of Polish Artists and Designers (ZPAP), Conservation Section

Na podstawie wizji lokalnej częściowo dostępnego zabytku opisano i wykonano dokumentację fotograficzną współczesnego stanu zachowania murów i ścian budowli, wskazując i określając typologię zmian wietrzeniowych oraz zniszczeń materii zabytkowej. W ramach badań materiałoznawczych pobrano próbki budulca oryginalnego do następujących analiz: petrograficznej, soli rozpuszczalnych w wodzie, mikroorganizmów, a także warstw barwnych z dostępnych dekoracji malarskich ścian dawnego kościoła.

Poniżej określona zostanie ranga współczesnej wiedzy technologiczno-konserwatorskiej, w której istotną rolę odgrywają interdyscyplinarny charakter wstępnych badań rozpoznawczych, a także ścisła współpraca ze specjalistami dziedzin pokrewnych, takich jak zabytkoznawstwo, historia architektury, archeologia, mikrobiologia, fizyka i chemia oraz inżynieria budowlano-konstrukcyjna. Ukazana zostanie rola konserwatora dzieł sztuki w danej specjalności, który powinien być świadomym i odpowiedzialnym koordynatorem oraz wykonawcą czy praktykiem w odniesieniu do zachowanych oryginalnych zdobniczych detali architektonicznych wykonanych w niemieckim warsztacie malarskim i rzemieślniczo-budowlanym. Owe detale, pełniące pierwotnie funkcję sakralną o ściśle określonej idei i stylistyce neobarokowej zgodnej z okresem rozwoju reformacji, zostały poddane konserwacji oraz renowacji z poszanowaniem i zachowaniem ich wartości zabytkowych, które powinny być przekazane następnym pokoleniom jako spuścizna kulturowa.

Analiza historyczna

Analizę opracowano na podstawie materiałów kwerendalnych opracowanych przez historyka sztuki Piotra Bireckiego¹ [*Der Bau; Neumark; Steege 1979; „Zentralblatt für Bauverwaltung” 1914; Andrzejewski b.d.]*:

- 1) Budowa pierwszej świątyni ewangelickiej (1827–1861) w stylu neogotyckim (w miejscu ratusza zburzonego w 1806 r.) – kościół salowy z wieżą;
- 2) Budowa drugiego kościoła ewangelickiego (1911–1912), wzniesionego w miejscu poprzedniej świątyni w stylu neobarokowym według projektu Felixa Beckera.

Pierwszy kościół musiał z roku na rok ulegać coraz większej degradacji, skoro pod koniec XIX i na początku XX w. myślano o jego rozbiórce i wzniesieniu nowego. Stara świątynia była też za mała na potrzeby rozrastającej się licznie gminy ewangelickiej. Decyzję o rozbiórce przyspieszyła sporządzona 5 czerwca 1907 r. w Nowym Mieście Lubawskim opinia berlińskiego architekta i inspektora budowlanego Oskara Hossfelda, który uznał stary kościół za bezwartościowy i opinię tę wysłał do konserwatora prowincji Bernharda Schmida. Hossfeld pełnił bezpośredni nadzór budowlany i konserwatorski, wizytując plac budowy. Pozwolenie na budowę nowego kościoła uzyskano 19 kwietnia 1910 r.

was documented and described through photographic records of the masonry structures and wall surfaces, identifying and classifying the types of weathering and deterioration affecting the historic fabric. As part of the materials research, samples of the original building materials were collected for petrographic examination, analysis of soluble salts, microbiological investigation, and examination of paint layers preserved in the surviving wall decorations of the former church.

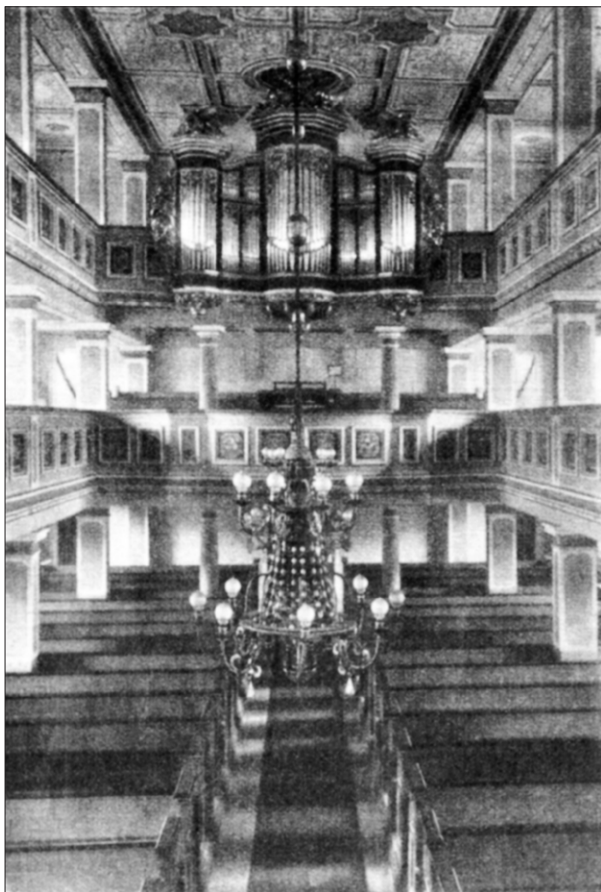
The significance of contemporary technological and conservation knowledge will be outlined below, with particular emphasis on the interdisciplinary nature of preliminary investigations and the importance of close cooperation with specialists in related fields, including heritage studies, architectural history, archaeology, microbiology, physics and chemistry, as well as building and structural engineering. The role of the art conservator within this field of specialization will be presented as that of a knowledgeable and responsible coordinator and practitioner involved in the preservation of original decorative architectural elements created in German artistic, craft, and construction workmanship patterns. These elements, which originally served a religious function based on a clearly defined concept and Baroque Revival stylistic character consistent with the period of the Reformation, underwent conservation and restoration treatment that respected and preserved their historic values, which should be transmitted to future generations as part of the cultural heritage.

Historical analysis

The analysis was based on archival materials investigation compiled by an art historian Piotr Birecki¹ [*Der Bau; Neumark; Steege 1979; „Zentralblatt für Bauverwaltung” 1914; Andrzejewski n.d.]*:

- 1) Construction of the first Evangelical church (1827–1861) in the Gothic Revival style (on the site of the town hall demolished in 1806)—an aisleless church with a tower;
- 2) Construction of the second Evangelical church (1911–1912), erected on the site of the previous church in the Baroque Revival style, designed by Felix Becker.

The first church evidently suffered increasingly severe deterioration over the years, as by the late nineteenth and early twentieth centuries plans had been developed for its demolition and replacement with a new building. The old church was also too small to meet the needs of the growing Evangelical congregation. The decision to demolish it was accelerated by an assessment prepared on June 5, 1907, in Nowe Miasto Lubawskie by the Berlin architect and building inspector Oskar Hossfeld, who considered the old church to be of little architectural value and submitted his opinion to the provincial conservator Bernhard Schmid. Hossfeld provided direct architectural and conservation supervision, visiting the construction site. A building permit for the new church was obtained on April 19, 1910.

Ryc. 1. Wnętrze świątyni od strony zachodniej w okresie międzywojennym; ilustracja zaczerpnięta z opracowania Piotra Bireckiego

Fig. 1. The interior of the building viewed from the West during the interwar period; illustration reproduced from the study by Piotr Birecki

Kościół ewangelicki – wybór stylu

Regulatywa z Eisenach (1863 r.) określiła ramy stylistowe, techniczne oraz dyspozycję bryły i wnętrza kościoła. Budowla miała nawiązywać do lokalnej tradycji architektonicznej. Na ziemi chełmińskiej dominował gotyk – z salowymi kościołami wiejskimi z wieżą usytuowaną od zachodu i małą zakrystią przylegającą od północy prezbiterium, toteż taką formę otrzymał pierwszy kościół ewangelicki w Nowym Mieście Lubawskim.

Mimo licznych założeń teoretycznych odnoszących się do całokształtu budownictwa ewangelickiego oraz uznania neogotyku za preferowany styl w projektowaniu kościołów pod koniec XIX w. zaczęto uwzględniać wyniki prowadzonych intensywnie badań nad historią sztuki, dokonując istotnych przewartościowań dotychczasowych ocen stylistycznych. Wyniki studiów Corneliusa Gurlitta, opublikowane w *Geschichte des Barockstiles und des Rococo in Deutschland* z 1889 r., zaowocowały wprowadzeniem do dyskusji baroku jako stylu zdecydowanie bardziej odpowiedniego dla budowli ewangelickich. Publikacja ta wpisywała się w szerszy nurt badań tego czasu prowadzonych nad stylem renesan-

Ryc. 2. Obecny widok kościoła, który od lat 50. XX w. do początku XXI w. funkcjonował jako Kino Harmonia, 2018; fot. M. Rudy

Fig. 2. Contemporary view of the church, which operated as the Harmonia Cinema from the 1950s up to the early twenty-first century, 2018; photo by M. Rudy

Evangelical church – choice of style

The Eisenach Regulation of 1863 established the stylistic and technical framework, as well as the spatial arrangement of the church's exterior form and interior. The building was intended to refer to the local architectural tradition. In the Chełmno Land region, Gothic architecture dominated, represented by aisleless rural churches with a tower positioned on the western side and a small sacristy adjoining the northern side of the chancel; therefore, this architectural arrangement was adopted for the first Evangelical church in Nowe Miasto Lubawskie.

Despite the numerous theoretical principles that shaped Evangelical church architecture and the prevailing preference for the Gothic Revival style in church design, the results of intensive art historical research began to be incorporated by the end of the nineteenth century, prompting a significant re-evaluation of earlier stylistic assessments. The studies of Cornelius Gurlitt, published in *Geschichte des Barockstiles und des Rococo in Deutschland* in 1889, brought Baroque architecture into scholarly discussion as a style considered considerably more appropriate

sowym, barokowym i rokokowym, jako że były one historycznie zgodne z czasem rozwoju reformacji, a o ich stosowanie apelowali także teologowie.

W projekcie kościoła w Nowym Mieście Lubawskim wykorzystano styl neobarokowy. Mimo wzrastającej liczby wiernych i ograniczonych możliwości powiększenia bryły świątyni zdecydowano się na funkcjonalne rozwiązania we wnętrzu. Zakrystię umieszczono po obu stronach ołtarza wewnątrz salowego wnętrza, w którym – by pomieścić większą liczbę osób – zaprojektowano dwupoziomowe empory wsparte na drewnianych podporach. Uzyskano łącznie 620 miejsc siedzących, w tym w nawie 280, na pierwszej emporze 180, a na drugiej 160.

Na rycinie 1 przedstawiono drugi kościół ewangelicki w Nowym Mieście Lubawskim, ukazując wnętrze świątyni, a na rycinie 2 współczesny wygląd obiektu, zaadaptowanego na Kino Harmonia.

Warsztat budowlany drugiego kościoła

Omawiany budynek był wzorowany na barokowych kościołach wznoszonych na terenie Niemiec. Jego realizację nadzorował Oskar Hossfeld, który opiniował projekt neobarokowej budowli. Posadowiono ją dokładnie w miejscu poprzedniej świątyni, z wykorzystaniem istniejących fundamentów. Niemieckie projekty budowlane powielił Max Caspary z Wrocławia.

Wyposażenie oraz materiały budowlane pochodziły od wyspecjalizowanych przedsiębiorstw z różnych regionów Niemiec. Firma Maxa Linkego dostarczyła do kościoła lampy gazowe, zastąpione później oświetleniem elektrycznym. Prace kamieniarskie to dzieło firmy Zeidler & Wimmel z Bolesławca (Bunzlau). Portal wejściowy wykonano z dolnośląskiego piaskowca, a posadzkę z piaskowca z doliny rzeki Wezery (*Wesersandstein*) w kolorze pastelowej czerwieni. Cegłę dostarczyła miejscowa cegielnia Carla Hirscha, a miedziane pokrycie dachu wykonała firma Gustava Franckego z Berlina. Centralne ogrzewanie w sklepionych piwnicach zainstalowało przedsiębiorstwo z Augsburga. Z kolei organy to dzieło pracowni Ed. Wittek z Elbląga, która wykonała instrument w poprzednim kościele. Dzwony pochodziły ze znanej odlewni braci Schillingów z Apolda w Saksonii. Nieznani są stolarze i snycerze, którzy sporządzili empory zdobione figuralnie, strop, ławki i ołtarz ambonowy.

Warsztat artystyczny drugiego kościoła

Znana jest kolorystyka wnętrza drugiego kościoła, które było wielobarwne. Autorem dekoracji malarskich i polichromii był ceniony malarz i konserwator Ernest Fey z Berlina, zatrudniony wcześniej m.in. w kościele Mariackim w Stargardzie Szczecińskim, kościele św. Jana w Herford w Westfalii, kościele w Fürstenwalde, w Kaplicy Mariackiej archikatedry oliwskiej i Domu Zdrojowym w Sopocie.

for Evangelical buildings. This publication formed part of a broader research trend of the period focused on Renaissance, Baroque, and Rococo styles, as these were historically associated with the period of the Reformation, and their application was also advocated by theologians.

The design of the church in Nowe Miasto Lubawskie incorporated the Baroque Revival style. Despite the growing congregation and limited possibilities for expanding the structure, functional solutions were introduced into the interior. The sacristies were placed on both sides of the altar within the aisleless interior, where two-tier galleries supported by wooden columns were designed to accommodate a larger number of people. A total of 620 seats were provided, including 280 in the nave, 180 on the first gallery, and 160 on the second.

Figure 1 presents the second Evangelical church in Nowe Miasto Lubawskie, showing the church interior, while Figure 2 shows the present-day appearance of the building, adapted for use as the Harmonia Cinema.

Construction workmanship patterns of the second church

The church discussed here was inspired by Baroque churches built in Germany. Its construction was supervised by Oskar Hossfeld, who assessed the design of the Baroque Revival building. It was erected precisely on the site of the previous church, using the existing foundations. The German architectural plans were executed by Max Caspary from Wrocław.

The furnishings and building materials were supplied by specialized companies from various regions of Germany. Max Linke's company provided gas lamps for the church, which were later replaced by electric lighting. The stonework was executed by the Zeidler & Wimmel company from Bolesławiec (Bunzlau). The entrance portal was made of Lower Silesian sandstone, while the flooring was made of Weser Valley sandstone (*Wesersandstein*) in a pastel red tone. The brick was supplied by Carl Hirsch's local brickworks, and the copper roof covering was executed by Gustav Francke's company from Berlin. The central heating system in the vaulted basement rooms was installed by a company from Augsburg. The organ was made by the Ed. Wittek workshop from Elbląg, which had also produced the instrument for the previous church. The bells came from the renowned Schilling brothers' foundry in Apolda, Saxony. The carpenters and woodcarvers responsible for creating the galleries decorated with figurative motifs, the ceiling, benches, and pulpit altar remain unknown.

Artistic workmanship patterns of the second church

The interior of the second church featured polychrome painted decoration. The author of the painted decoration and polychrome scheme was the renowned painter and art conservator Ernest Fey from Berlin, who had

Ryc. 3. Widok sali kinowej, funkcjonującej do początku XXI w.; w 2018 r. na ścianach nawy od południa, wschodu i zachodu wykonano odkrywki konserwatorskie i pobrano próbki do badań technologiczno-materiałoznawczych, 2018; fot. M. Rudy

Fig. 3. View of the cinema hall, which operated until the early twenty-first century; in 2018, conservation investigation openings were made on the south, east, and west walls of the nave, and samples were collected for technological and materials analysis, 2018; photo: M. Rudy

Na początku XX w. Ernest Fey wykonał także utrzymaną w stylu neobarokowym dekorację malarzką sklepień i sufitów w kościele Najświętszego Serca Pana Jezusa w Bydgoszczy (1910–1913), gdzie architektem i budowniczym był Oskar Hossfeld. W 1916 r. odpowiadał również za dekoracje malarskie kościoła w Rywałdzie Królewskim (obecnie w stanie ruiny), gdzie współpracował z malarzem Jaworskim z Radzyna Chełmińskiego, a w 1920 r. w kościele w Gdańsku-Oliwie, gdzie pracował pod nadzorem Arthura Kicktona.

Kolorystyka kościoła w Nowym Mieście Lubawskim opierała się na podstawowych barwach: żółtej, ugrów, szaroniebieskiej, białej i czarnej, co potwierdzają odkrywki konserwatorskie w 2018 r. precyzujące rozkład kolorystyki we wnętrzu, z wyłączeniem stropu². Błękitnoszary kolor zdobił ściany nawy, jasna żółcień ścianę prezbiterium, czerwień i czerń mogły być użyte do obrysu polichromii. Na stropie zastosowano barwy błękitnoszarą, pastelową żółcień, różne odcienie ugrów, złamane biele i nieliczne akcenty czerwieni, które występują w scenach figuralnych i ornamentach oraz w płycinach empor. Złocenia i czerwień zdobiły ołtarz ambonowy oraz szafę organową. Okna przeszklono białym szkłem, jedynie nad ołtarzem znajdował się nieznaną dziś witraż. Barwy wnętrza, zestawione z dużym wyczuciem artystycznym, stanowią wzorzec dla nowej aranżacji dekoracyjnej.

previously worked, among other places, at St. Mary's Church in Stargard Szczeciński, St. John's Church in Herford, Westphalia, the church in Fürstenwalde, the Marian Chapel of Oliwa Archcathedral, and the Spa House in Sopot.

At the beginning of the twentieth century, Ernest Fey also executed the Baroque-Revival painted decoration of the vaults and ceiling surfaces of the Church of the Sacred Heart of Jesus in Bydgoszcz (1910–1913), where Oskar Hossfeld served as architect and construction supervisor. In 1916, he was also responsible for the painted decoration of the church in Rywałd Królewski (currently in a state of ruin), where he collaborated with the painter Jaworski from Radzyń Chełmiński, and in 1920 at the church in Gdańsk-Oliwa, where he worked under the supervision of Arthur Kickton.

The color scheme of the church in Nowe Miasto Lubawskie was based on the primary colors of yellow, ochre, gray-blue, white, and black, as confirmed by the conservation investigation carried out in 2018, which precisely determined the distribution of colors in the interior, excluding the ceiling.² The nave walls were decorated in gray-blue, while the chancel walls were painted in light yellow; red and black may have been used for outlining the polychrome decoration. The ceiling decoration incorporated gray-blue tones, pastel yellows, various shades of ochre, broken whites, and occasional

Analizy materiałoznawcze zachowanych elementów dekoracyjnych wnętrza oraz murów

Badania materiałoznawcze zostały wykonane w 2017 i 2018 r. wraz z interpretacją historyczną i konserwatorską [Rudy 2018].

Badania zachowanych oryginalnych warstw malarskich na ścianach wnętrza, istniejących pod przemalowaniami z 2. połowy XX w.

Omawiając pierwotną paletę barwną elementów zdobniczych wnętrza świątyni, należy podkreślić użycie niewielkiej gamy pigmentów mineralnych ze spoiwem wapiennym o dużej trwałości wietrzeniowej [Cupa 2018]. Spoiwo to występuje we wszystkich warstwach barwnych, łącznie z podkładem gruntowym (pobiała kredowo-wapienna) i tynkiem wapienno-piaskowym. Zwraca uwagę jego wysoka wytrzymałość i przyczepność do podłoża murowego, co zapewne wynika z zastosowania wieloletniego wapna dołowanego jako spoiwa zarówno w tynkach i pobiałach, jak i we wszystkich oryginalnych warstwach barwnych na nich położonych.

O dobrej spoiwości zaprawy tynkowej świadczyć może także charakterystyczny gruzelkowaty sposób obróbki lica tynkowego (ryc. 4), nadający kolejnym, cienko kładzionym warstwom malarskim (pobiała, jasna szarość błękitna, ciemna szarość błękitna) efekt „rozdzierania” barw o zmiennym odbijaniu się światła od fakturalnej powierzchni ścian. Widoczna w poprzecznych przekrojach próbek duża spójność warstw barwnych wynikała z metody kładzenia wapiennej malatury techniką „mokre w mokre” (por. stratygrafia warstw).

Wśród zachowanych pierwotnych polichromii wnętrza, po usunięciu w okresie powojennym większości elementów zdobniczych ścian (m.in. płycin dwupoziomowych empor, części ornamentyki stropu, dekoracji organów i ołtarza ambonowego) oraz przykryciu malowanego stropu podsufitką, zostały jedynie monochromie na ścianach nawy południowej i północnej, ściany wschodniej (ołtarzowej) i zachodniej, gdzie mieścił się prospekt organowy. Jak wynika z badań, owe monochromie były sukcesywnie przemalowywane przez dziesiątki lat użytkowania wnętrza świątyni jako pomieszczenia świeckiego – od 2. połowy XX do początku XXI w.

Warstwy wtórne (było ich od ośmiu do dziewięciu) obejmują gamę ugrów, brązów i zieleni. Są to warstwy klejowe (wcześniejsze) oraz emulsyjne (współczesne). Niewielka spójność tych ostatnich daje szansę bezpiecznego ich usunięcia i zachowania oryginalnych monochromii i polichromii po ich zabezpieczeniu konserwatorskim (ryc. 4).

Skromna paleta badanych oryginalnych pigmentów mineralnych, z których mieszaniny uzyskano ciekawe zestawienie szlachetnych barw, obejmuje takie kolory, jak: biel (kreda CaCO_3), żółcień (glinokrzemiany zabarwione wodorotlenkami żelaza) i czerwień żelazowa

red accents, used in figural scenes, ornamental motifs, and the gallery panels. Gilding and red accents enhanced the pulpit altar and the organ case. The windows were glazed with white glass; the only stained-glass window was located above the altar, although its appearance and design are unknown today. The interior color scheme, composed with a high degree of artistic sensitivity, serves as a reference for the new decorative arrangement.

Materials research on the preserved decorative elements and masonry

Materials research was carried out in 2017 and 2018, including analyses of the preserved decorative elements and masonry [Rudy 2018].

Investigation of the preserved original paint layers on the interior walls, existing beneath the overpainted layers from the late twentieth century

When discussing the original color palette of the decorative elements of the church interior, it should be emphasized that a limited range of mineral pigments bound with lime, characterized by high durability and resistance to changing environmental conditions, was used [Cupa 2018]. This binder is present in all painted layers, including the ground layer (lime wash) and the lime-sand plaster. Its good cohesion and adhesion to the masonry substrate are noteworthy, which most likely resulted from the use of well-aged slaked lime as a binder both in the plasters and lime washes, as well as in all original paint layers applied over these substrates.

The good cohesion of the plaster layer may also be evidenced by the characteristic textured, granular surface of the plaster (Fig. 4), which gave the subsequently applied thin paint layers (lime wash, light blue-gray, dark blue-gray) a subtle visual vibration of color, resulting from the varying reflection of light from the textured plaster surface. The high cohesion of the paint layers visible in the cross-sections of the samples resulted from the method of applying lime paint using the “wet-on-wet” technique (see layer stratigraphy).

Among the preserved original polychrome decorations of the interior, after the removal of most of the decorative elements of the walls in the post-war period (including the panels of the two-level galleries, parts of the ceiling ornamentation, and the decorations of the organ and pulpit altar), and after the painted ceiling was covered with a suspended ceiling, only monochrome decorations remained on the south and north nave walls, the eastern (altar) wall, and the western wall, where the organ case was located. The analysis indicates that these monochrome surfaces were successively repainted over several decades of the interior’s use as a secular space, from the late twentieth century until the early twenty-first century.

The secondary layers (of which there were eight to nine) include a range of ochres, browns, and greens. These consist of glue-based paints (earlier layers) and

Ryc. 4. Fakturalny, gruzelkowy tynk w podłożu warstw malarskich, tj. pobiałej i monochromii błękitnoszarej na południowej ścianie nawy dawnego kościoła; widoczne także liczne wtórne warstwy malarskie odspajające się od pierwotnej monochromii, 2018; fot. M. Rudy

Fig. 4. Textured, granular plaster serving as the substrate for the paint layers, namely the chalk-lime wash and the blue-gray monochrome on the south wall of the nave of the former church; numerous secondary paint layers delaminating from the original monochrome are also visible, 2018; photo: M. Rudy

(tlenki żelaza z dodatkiem glinokrzemianów, uzyskane przez prażenie żółcieni Fe), błękit wiwianit³ (uwodniony fosforan żelaza (II) $\text{Fe}_3(\text{PO}_4)_2 \times 8\text{H}_2\text{O}$) oraz czerń węglowa. Wymienione pigmenty użyte w technice wapiennej wykazują wysoką trwałość i odporność na zmienne warunki temperaturowo-wilgotnościowe we wnętrzach kościelnych.

Analiza petrograficzna oryginalnego piaskowca we wnętrzu dawnego kościoła

Badania petrograficzne piaskowca w kolorze pastelowej czerwieni pobranego z pierwotnej warstwy posadzkowej wejścia do wieży wykazały obecność skały pochodzącej ze złóż niemieckich, ze wskazaniem na piaskowiec typu Wesersandstein [Bartz 2018].

Jak podaje Piotr Birecki (źródła niemieckie): „Posadzkę wykonano z płyt czerwonego piaskowca z doliny rzeki Wezery, natomiast zbliżony, drobnoziarnisty szkielet i czerwone zabarwienie charakteryzują piaskowce Bentheimer, Dietenhan, Eichenbühl, Roter Wesersandstein, Tambach, Wüstenzeller Sandstein; wśród wymienionych można doszukiwać się proveniencji badanego piaskowca” – co potwierdza rodzaj i pochodzenie kamienia ustalone w toku analizy petrograficznej. Jego barwa dopełniała dyskretną, pastelową kolorystykę ścian, tworząc jedność ideową i kompozycyjną typową dla sztuki protestanckiej.

Analiza mikrobiologiczna murów i wnętrza piwnic

Trzykrotna wizja lokalna w pomieszczeniach piwnicznych w grudniu 2017 oraz w styczniu 2018 r. [Rudy 2018] unaoczniała skalę zagrożenia skażeniem biologicznym dla osób tam przebywających. Obserwacje

emulsion paints (more recent layers). The poor cohesion of the latter provides an opportunity for their safe removal and for the preservation of the original monochrome and polychrome decorations after their conservation treatment (Fig. 4).

The limited palette of the original mineral pigments identified through the research, whose mixtures produced a subtle and refined range of colors, comprises white (chalk, CaCO_3), yellow (aluminosilicates colored with iron hydroxides), iron oxide red (iron oxides with the addition of aluminosilicates, obtained by calcining iron yellow pigments), vivianite blue³ (hydrated iron(II) phosphate, $\text{Fe}_3(\text{PO}_4)_2 \times 8\text{H}_2\text{O}$), and carbon black. These pigments, applied using the lime painting technique, exhibit high durability and resistance to variable temperature and humidity conditions within church interiors.

Petrographic analysis of the original sandstone in the interior of the former church

Petrographic analysis of the pastel-red sandstone sample collected from the original floor at the entrance to the tower revealed sandstone originating from German deposits, identified as sandstone of the Wesersandstein type [Bartz 2018].

According to Piotr Birecki (citing German sources): “The flooring was made of slabs of red sandstone from the Weser River valley, while a similar fine-grained structure and red coloration are characteristic of the Bentheimer, Dietenhan, Eichenbühl, Roter Wesersandstein, Tambach, and Wüstenzeller Sandstein sandstones; among these, the provenance of the examined sandstone may be traced.” This confirms the type and provenance of the stone determined by petrographic examination. Its color complemented the discreet pastel color scheme of the walls, creating a conceptual and compositional unity characteristic of Protestant art.

Microbiological analysis of the masonry and basement interiors

Three on-site inspections of the basement rooms carried out in December 2017 and January 2018 [Rudy 2018] revealed the extent of the threat posed by biological contamination to people present in these spaces. The author’s own observations and photographic documentation of areas affected by human-hazardous microflora were confirmed by microbiological analysis [Swiontek-Brzezinska 2018].

Photographs were taken of numerous microorganisms belonging to the group of mold fungi, with a predominance of the genus *Penicillium*, present on the surfaces of the basement walls and on equipment stored there. According to the researchers, their intensive growth on culture media indicates the spread of spores throughout the entire building via airborne transmission. These mold fungi actively proliferate on dead organic matter in rooms and masonry with ele-

własne oraz dokumentacja fotograficzna miejsc zaatakowanych przez mikroflorę groźną dla człowieka znalazły potwierdzenie w analizie mikrobiologicznej [Swiontek-Brzezińska 2018].

Wykonano zdjęcia licznych mikrobów należących do grupy grzybów pleśniowych, z dominacją rodzaju *Penicillium*, obecnego na powierzchniach murów piwnicy oraz sprzętu tam składowanego. W ocenie badaczy ich intensywny wzrost na pożywkach świadczy o rozprzestrzenianiu się zarodników wraz z powietrzem w całym budynku. Owe grzyby pleśniowe intensywnie bytują na martwej materii organicznej w pomieszczeniach i murach o podwyższonej wilgotności, czyli właśnie w piwnicach z wodą zalegającą na posadzkach.

Ze względu na potencjalne zagrożenie dla przyszłych użytkowników pomieszczeń piwnicznych (adaptacja do celów biurowych Centrum Kultury w Nowym Mieście Lubawskim) konieczne jest usunięcie zawilgocenia, właściwe osuszenie murów fundamentowych oraz przyziemia i jego profesjonalne zabezpieczenie przed oddziaływaniem wód gruntowych i opadowych. Niezbędne jest także usunięcie zagrzybienia z powierzchni murów, stropów i posadzek.

Analiza zasolenia historycznych murów piwnic

Wyniki badań określających procentową ilość soli rozpuszczalnych w tynkach, ceglach i spoinach oraz ich skład ilościowy i jakościowy (aniony, kationy) wykazały – zgodnie z instrukcją WTA Merkblatt 2-9-04/D – wysoką zawartość azotanów, a także średnią zawartość chlorków i siarczanów wapnia oraz sodu w trzech próbkach pobranych z niszczących ścian w okolicy zejścia do piwnicy i z jej tylnego pomieszczenia [Obertha 2018].

Zaobserwowano również złą kondycję pierwotnych i wtórnych materiałów budowlanych w strefie przyziemia elewacji budynku, m.in. zasolony i zawilgocony detal architektoniczny oraz tynkarsko-malarski, ze wskazaniem zaawansowanych procesów destrukcyjnych, niszczących zabytek. Dokładny ogląd konserwatorski wymienionych elementów pozwolił na właściwy wybór miejsc do pobrania prób poddanych później analizom badawczym w celu określenia przyczyn zniszczeń oryginalnych materiałów porowatych użytych w murach świątyni.

Wytyczne konserwatorsko-budowlane dotyczące zabezpieczenia oryginalnych elementów wystroju wnętrza oraz murów

Uwzględniając planowaną rewitalizację budynku kościelnego oraz adaptację jego wnętrza na cele kulturalno-oświatowe, w tym prace architektoniczno-adaptacyjne (firma S&S Poznań) na potrzeby sali koncertowo-teatralnej, należy pokryć jego ściany tkaniną tłumiącą i odbijającą dźwięki (o odpowiednich właściwościach ich pochłaniania i odbijania).

vated moisture levels, as was the case in the basements where standing water accumulated on the floors.

Due to the potential risk to future users of the basement spaces (adaptation for office purposes as part of the Cultural Center in Nowe Miasto Lubawskie), it is necessary to eliminate the sources of moisture, properly dry the foundation masonry and lower sections of the walls, and provide professional protection against the effects of groundwater and rainwater. It is also essential to remove fungal growth from the surfaces of walls, ceilings, and floors.

Salt contamination analysis of the historic basement masonry

The results of tests determining the percentage content of water-soluble salts in plasters, bricks, and mortar joints, as well as their quantitative and qualitative composition (anions and cations), revealed—in accordance with the WTA Merkblatt 2-9-04/D guidelines—a high content of nitrates, as well as medium levels of chlorides and calcium and sodium sulfates, in three samples collected from deteriorating walls near the basement entrance and from its rear room [Obertha 2018].

The poor condition of both original and secondary building materials in the plinth zone of the building facade was also observed, including salt-contaminated and damp architectural elements as well as plaster and painted finishes, indicating advanced destructive processes damaging the monument. A detailed conservation examination of these elements enabled the appropriate selection of locations for sampling, with the samples subsequently subjected to analytical testing in order to determine the causes of deterioration of the original porous materials used in the masonry of the church.

Conservation and construction guidelines for the protection of the original interior elements and masonry

Considering the planned revitalization of the church building and the adaptation of its interior for cultural and educational purposes, including architectural adaptation works (S&S Poznań company) for use as a concert and theater hall, its walls should be covered with sound-absorbing and sound-reflecting fabric with appropriately selected acoustic absorption and reflection properties. The required parameters will be provided by a fabric membrane stretched over battens attached to the historic walls. Therefore, prior conservation protection of the historic wall monochromes of the former church is necessary (following their safe exposure and cleaning), so that they may be preserved in the form of so-called conservation witnesses as a valuable historical and research document for future generations. A similar approach should be applied to the sandstone slab flooring described in the “Conservation Expert Opinion” [Rudy 2018] as a feature ensuring the historical continuity of the building.

Zakładane parametry zapewni tkanina tworząca membranę rozpiętą na listwach przymocowanych do historycznych ścian. W związku z tym niezbędne jest wcześniejsze konserwatorskie zabezpieczenie zabytkowych monochromii ściennych dawnego kościoła (po bezpiecznym odkryciu i oczyszczeniu), aby w formie tzw. świadków konserwatorskich zachować je dla przyszłych pokoleń jako cenny dokument historyczno-badawczy. Podobnie rozwiązana powinna być kwestia posadzki z płyt piaskowcowych opisaną w „Konserwatorskiej Opinii Ekspertycznej” [Rudy 2018] jako dokument gwarantujący ciągłość historyczną obiektu.

Biorąc pod uwagę szybko postępujące zniszczenia korozyjne zachodzące w zawilgoconych strukturach ceglanych murów piwnic, z zalegającą na posadzkach wodą [Domasłowski et al. 1998, s. 6–14], które to zniszczenia mają bezpośredni wpływ także na degradację biologiczną i solną elementów zdobniczych w dolnych odcinkach ścian i posadzce w przyszłej sali koncertowej (zjawisko kapilarnego podciągania wilgoci z murów fundamentowych), należy podjąć – jako priorytetowe – następujące działania zabezpieczające, prowadzone równolegle, we współpracy konserwatorów dzieł sztuki ze specjalistami w dziedzinie inżynierii budowlanej i mykologii:

- przeprowadzenie skutecznej i bezpiecznej dezynfekcji porażonych obszarów pomieszczeń piwnicznych oraz przyziemia, uwzględniające kontrolowany dobór środków biobójczych stosowanych w rozpuszczalnikach polarnych. Ze względu na bezpieczeństwo osób przebywających w omawianych pomieszczeniach zasadne jest dodatkowe wykonanie pomiarów i analizy mikrobiologicznej powietrza, które może być skażone groźnymi dla człowieka mikroorganizmami [Strzelczyk, Karbowska-Berent 2004, s. 9–15, 180–212];
- kontrolowanie procesu wysychania ścian piwnicznych, co ściśle wiąże się z planowanymi pracami przy odwodnieniu budynku wraz z otaczającym placem rynku miejskiego;
- wykonanie – równolegle do zabezpieczeń konserwatorskich – pomiarów wilgotności masowej murów obwodowych przyziemia oraz murów w pomieszczeniach piwnicznych w strefach większego zawilgocenia (po analizie wilgotności powierzchniowej i przypowierzchniowej ścian). Metodologię badawczą opisują politechniczne źródła polskie i zachodnie [m.in.: Adamowski 2005, s. 105–111; Rokiel, Magott 2015; Frössel 2007]. Z tematem tym wiąże się także problematyka osuszania przegród budowlanych [Adamowski et al. 2007];
- odsolenie stref przypowierzchniowych podłoża tynkowego i murów piwnic drogą kapilarną do chłonnych kompresów odsalających, po wcześniejszej dezynfekcji oraz zabezpieczeniu oryginalnego łoża środkami konserwatorskimi gwarantującymi zwilżalność dla wodnych roztworów soli.

Considering the rapidly progressing deterioration processes occurring in the damp brick structures of the basement walls, with standing water accumulating on the floors [Domasłowski et al. 1998, pp. 6–14], and the fact that this deterioration directly contributes to the biological and salt-related deterioration of decorative elements in the lower sections of the walls and the flooring of the future concert hall (the phenomenon of capillary rising damp from the foundation walls), the following priority protective measures should be undertaken in parallel, in cooperation between art conservators and specialists in building engineering and mycology:

- carrying out effective and safe disinfection of affected areas in the basement rooms and the plinth zone, including the controlled selection of biocidal agents applied in polar solvents. For the safety of people using the spaces in question, it is also advisable to perform additional measurements and microbiological analysis of the air, which may be contaminated with microorganisms hazardous to human health [Strzelczyk, Karbowska-Berent 2004, pp. 9–15, 180–212];
- monitoring the drying process of the basement walls, which is closely related to the planned drainage works for the building and the surrounding town market square;
- carrying out, in parallel with conservation protection measures, measurements of the moisture content by mass of the perimeter masonry in the plinth zone and of the basement walls in areas with increased dampness (following analysis of surface and near-surface wall moisture). The research methodology is described in Polish and Western technical literature [Adamowski 2005, pp. 105–111; Rokiel, Magott 2015; Frössel 2007]. This issue is also related to the broader problem of drying building partitions [Adamowski et al. 2007];
- desalination of the near-surface zones of the plaster substrate and basement masonry by capillary extraction into absorbent desalination compresses, following prior disinfection and protection of the original surface with conservation agents ensuring wettability for aqueous salt solutions.

During the desalination treatment, disinfection of the plaster and masonry is necessary, together with the addition of a water-alcohol biocidal agent to the water contained in the absorbent compress. The compress should dry evenly together with the desalinated substrate to prevent it from drying faster than the substrate itself [Konserwacja murów 1999, pp. 39–51]. Such treatments are carried out after the prior removal of all secondary paint coatings and modern mortars [Zabytki kamienne 2011, pp. 345–370].

Ultimately, the extraction of salts from the deeper zones of the basement masonry is proposed through the application of WTA-system renovation plasters or sacrificial plasters [Rokiel 2016]. These plasters will accumulate soluble salts migrating from the masonry fabric into the highly porous structure of the plaster, while simultaneously promoting faster drying of the

W trakcie zabiegu odsalania konieczne są dezynfekcja tynku i muru oraz dodanie wodno-alkoholowego środka biobójczego do wody w chłonnym kompresie, który powinien wysychać równomiernie wraz z odsalaniem podłożem, by nie dopuścić do szybszego wyschnięcia kompresu w stosunku do podłoża [*Konserwacja murów* 1999, s. 39–51]. Tego rodzaju zabiegi przeprowadza się po wcześniejszym usunięciu wszystkich wtórnych wymalowań i zapraw współczesnych [*Zabytki kamienne* 2011, s. 345–370].

Docelowo proponuje się ekstrakcję soli z głębszych stref murów piwnic przez założenie tynków renowacyjnych w systemie WTA lub tynków traconych [Rokiel 2016]. Będą one kumulowały sole rozpuszczalne migrujące z tkanki murowej do szeroko-porowatej struktury tynku, który jednocześnie będzie sprzyjał szybszemu wysychaniu murów fundamentowych. O ich podwyższonym zawilgoceniu i zasoleniu informują niszczące partie przyziemia budynku: detale kamienne, tynki z pobiałami i malaturą oraz atak glonów, które żyją w strefach o wilgotności względnej przekraczającej 80%.

Rewitalizacja dawnego kościoła – prace budowlano-renowacyjne

Wykonawcą prac było Lubawskie Przedsiębiorstwo Budowlane Zdzisław Wierzbowski⁴. Rozpoczęto je w lipcu 2019, a zakończono w 2. połowie 2021 r. Początkowy etap polegał na rozbiórce wtórnych elementów wnętrza oraz wykonaniu wykopów zewnętrznych przy budynku pod nadzorem archeologicznym. W ich trakcie odkryto mury średniowiecznego ratusza, co wymusiło modyfikację projektu w zakresie dobudowy pomieszczeń podziemnych.

Zakres prac budowlanych obejmował kolejno: prace rozbiórkowe i demontażowe wewnątrz budynku (w tym likwidację wtórnego stropu w byłej sali kinowej), prace konserwatorskie w postaci dezynfekcji stropów i ścian w parterze i w piwnicach, wykonanie podpiwniczenia pod częścią istniejącego budynku (w tym podbicie ścian fundamentowych kolumnami Jet-Grouting), dobudowę podziemnych pomieszczeń poza obrysem części naziemnej budynku, przebudowę parteru budynku (w tym sceny i widowni), adaptację pomieszczeń pierwszego i drugiego piętra na garderoby i toalety dla aktorów, wykonanie klatki schodowej wewnątrz budynku, montaż wewnętrznej stolarki drzwiowej w technice oryginału, wymianę pokrycia dachu wraz ze wzmocnieniem jego konstrukcji drewnianej i stropu, wymianę zewnętrznej stolarki okiennej i drzwiowej w technice oryginału, prace budowlano-konserwatorskie przy elewacjach respektujące wymóg przywrócenia ich historycznego wyglądu oraz wewnętrzne instalacje: p.poż., wod.-kan., c.o., wentylację mechaniczną z układem chłodniczym, elektryczne, teletechniczne i in. Zamieszczone zdjęcia dokumentują niektóre z istotnych prac budowlanych (ryc. 5).

foundation walls. The elevated moisture content and salinity of these elements are indicated by the deteriorating sections of the building's plinth zone: stone elements, plasters with limewash and painted decoration, as well as algae growth, which develops in areas with relative humidity exceeding 80%.

Revitalization of the former church – construction and renovation work

The contractor responsible for the works was Lubawskie Przedsiębiorstwo Budowlane Zdzisław Wierzbowski⁴. The works commenced in July 2019 and were completed in the second half of 2021. The initial stage involved the dismantling of secondary interior elements and the excavation of external trenches around the building under archaeological supervision. During these works, the remains of the medieval town hall were uncovered, which required modifications to the project concerning the construction of additional underground rooms.

The scope of construction works included the following stages: demolition and dismantling works inside the building (including the removal of the secondary ceiling in the former cinema hall); conservation works involving the disinfection of ceilings and walls on the ground floor and in the basement areas; construction of a basement beneath part of the existing building (including underpinning of the foundation walls with Jet-Grouting columns); construction of underground rooms outside the footprint of the above-ground section of the building; reconstruction of the ground floor (including the stage and auditorium); adaptation of the first- and second-floor rooms into dressing rooms and toilets for actors; construction of an internal staircase; installation of interior door joinery using original techniques; replacement of the roof covering together with reinforcement of the timber roof structure and ceiling; replacement of external window and door joinery using original techniques; construction and conservation works on the facades respecting the requirement to restore their historic appearance; and installation of internal systems, including fire protection, water and sewage, central heating, mechanical ventilation with a cooling system, electrical, telecommunications, and other building services. The photographs presented document some of the significant construction works (Fig. 5).

Conservation and restoration works on the original polychrome decoration

The painted decoration of the church ceiling in Nowe Miasto Lubawskie was designed and executed by the renowned German painter and conservator Ernest Fey. Construction began in 1911, and the consecration took place as early as July 1912. The artist had little time to complete the painting works, and therefore most likely carried out the commission with the assistance of other craftsmen, as indicated by differences in the execution of details within the polychrome decoration and by the

Ryc. 5. Prace budowlano-renowacyjne (2019–2021) we wnętrzu kościoła, z uwzględnieniem prac stolarskich na stropie; fot. A. Sikorski
 Fig. 5. Construction and renovation works (2019–2021) in the interior of the church, including carpentry works on the ceiling; photo: A. Sikorski

Prace konserwatorsko-restauratorskie oryginalnej polichromii na stropie kościoła

Dekoracja malarska stropu kościoła w Nowym Mieście Lubawskim została zaprojektowana i wykonana przez cenionego niemieckiego malarza i konserwatora Ernesta Feya. Budowę zaczęto w 1911, a konsekracja odbyła się już w lipcu 1912 r. Artysta miał mało czasu na prace malarskie, więc zapewne zrealizował zlecenie przy udziale pomocników, o czym świadczą różnice w opracowaniu detalu polichromii oraz fakt, że w 1911 r. wykonał również bogatą dekorację w Kaplicy Mariackiej w Oliwie. Zdolności organizacyjne tego twórcy wraz z wysokim poziomem artystycznym jego malowideł mogą stanowić przyczynek do refleksji nad dzisiejszą kondycją artystów i jakością obiektów (zwłaszcza sakralnych), jakie po sobie zostawimy.

Odsłonięta współcześnie dekoracja malarska o wymiarach $21,60 \times 11,15$ m ma formę bogatego kobierca o 60 polach z motywami roślinno-ornamentalnymi. Podział na trzy strefy wyznaczają dwa masywne podcięcia, które pierwotnie podpierane były przez słupy empor. W centrum na jednej osi znajdują się cztery duże tondy z przedstawieniem czterech ewangelistów: Jana, Marka, Łukasza i Mateusza. Po bokach są dekoracyjne ośmioramienne rozety gwiaździste w dwóch rzędach po pięć z każdej strony. Ich polichromia, podobnie jak zdobnicze ramy okalające pola z ornamentem, została usunięta podczas remontu w latach 50. XX w. Według źródeł historycznych i pierwszego przedwojennego zdjęcia wnętrze kościoła miało spójny, jednolity artystycznie charakter. W postaciach ewangelistów wybrzmiewają inspiracje mistrzami włoskiego baroku, m.in. postać św. Jana jest dość wier- nym powtórzeniem obrazu florenckiego malarza Carla

fact that in 1911 he also created an equally elaborate decorative scheme in the Mariacka Chapel in Oliwa.

The artist's organizational abilities, combined with the high artistic quality of his paintings, may serve as a point of reflection on the present condition of artists and the quality of the structures—particularly religious buildings—that we will leave behind for future generations.

The painted ceiling decoration uncovered in recent years, measuring 21.60×11.15 m, takes the form of an elaborate carpet-like composition consisting of 60 panels with floral and ornamental motifs. The composition is divided into three sections by two massive beams, which were originally supported by the gallery columns. At its center, aligned along the main axis, are four large tondi depicting the Four Evangelists: John, Mark, Luke, and Matthew. Flanking them are decorative eight-pointed star rosettes arranged in two rows of five on each side. Their polychrome decoration, like the ornamental frames surrounding the decorative panels, was removed during renovation works carried out in the 1950s.

According to historical sources and the earliest pre-war photograph, the church interior originally possessed a coherent and artistically unified character. The depictions of the Evangelists clearly reveal inspiration drawn from the masters of the Italian Baroque. In particular, the figure of St. John is a fairly faithful adaptation of a painting by the Florentine artist Carlo Dolci dating from 1640.

Stratigraphic investigations and microchemical analyses of the wall surfaces and the ceiling polychrome revealed a relatively limited yet sophisticated color palette. It is dominated by silvery gray, broken white, ochres, black, and subtle accents of red. The ceiling decoration was executed over a chalk ground, which also served as the background for the ornamental decoration. The paint layer, executed in a lean tem-

Dolciego z 1640 r. Badania stratygraficzne i analizy mikrochemiczne ścian i polichromii stropu wykazały dość wąską, lecz wyszukaną gamę barwną. Dominują w niej: srebrzysta szarość, przełamana biel oraz ugry, czerń i drobne akcenty czerwieni. Dekorację stropu wykonano na gruncie kredowym, stanowiącym także tło dekoracji ornamentalnej. Warstwa malarska opracowana w technice chudej tempery zawiera głównie pigmenty żelazowe: ugry, czerwienie oraz czerń. Zarys kompozycji przenoszono za pomocą szablonu i malowano ręcznie, dzięki czemu każde z pól ma indywidualny i niepowtarzalny charakter. Farbę kładziono w cienkiej warstwie, w partiach cieni półkryjąco, operując swobodnie formą, co wskazuje na dużą biegłość malarską autorów. Na szczególną uwagę zasługują kompozycje kwiatowe Fey'a, tworzone z wyjątkowym kunsztem, z użyciem techniki zbliżonej do akwareli. W podobnym duchu zaprojektował i wykonał on wnętrza m.in. w kościołach ewangelickich Łęgowa i Bydgoszczy, które były cennym źródłem wiedzy o twórczości artysty, jego sposobach komponowania i aplikowania motywów dekoracyjnych, co następnie wykorzystano przy rekonstruowaniu dekoracji stropu w Nowym Mieście Lubawskim.

Punktem wyjścia był program prac konserwatorskich i projekt rekonstrukcji firmy Gorek Restauro, zatwierdzony przez WUOZ Olsztyn. Po wstępnym rozpoznaniu problematyki obiektu, pobraniu próbek i przeprowadzeniu badań dokonano weryfikacji części proponowanych prac i materiałów⁵. Celem nadrzędnym zabiegów było zatrzymanie postępujących procesów destrukcyjnych, usunięcie przyczyn zniszczeń i przywrócenie jedności estetycznej stropu przez odtworzenie geometrycznych podziałów jako istotnego elementu organizującego całą jego przestrzeń. Wzory brakujących ornamentów kopiowano z zachowanych na obiekcie oraz z dekoracji stropu kościoła w Łęgowie, którą Fey wykonał w latach 30. XX w. Rekonstrukcję rozet gwiaździstych wykonano na podstawie zachowanych oryginałów. W celu odróżnienia uzupełnień od oryginału stosowano jedynie nieco jaśniejszą ich tonację. Wszystkie brakujące elementy dopasowywano i przycinano bezpośrednio przy montażu, wynosząc narzędzia stolarskie na rusztowanie na wysokość 8 m. Użyto ponad 1000 m.b. desek o szerokości 21 cm, pokrytych wzorami ornamentów z szablonu, oraz 1000 m.b. listew profilowanych mocowanych wkrętami w liczbie ok. 7000 sztuk. Miejsca montażu kryto kitami z retuszem malarskim.

Prace konserwatorskie prowadzono od października 2020 do lutego 2021 r. równoległe z pracami budowlanymi, co było logistycznym wyzwaniem dla wszystkich wykonawców. Pora jesienna, spadki temperatury i rosnąca wilgotność powietrza wewnątrz budynku stanowiły zagrożenie atakiem wykrytych wcześniej mikroorganizmów, dla których podwyższone RH stwarzało idealne warunki bytowe. Ponadto prace przy rekonstrukcji dekoracji polegały na obudowaniu podciągów stropu drewnem oraz olistwowaniu

pera technique, contains predominantly iron-based pigments: ochres, iron reds, and carbon black.

The composition was transferred using stencils and completed by hand, giving each decorative panel an individual and unique character. The paint was applied in thin layers, with semi-opaque modeling in the shaded areas and a confident, fluid handling of form, demonstrating the painters' exceptional technical skill. Fey's floral compositions deserve particular attention, having been executed with remarkable craftsmanship using a technique closely resembling watercolor.

In a similar artistic manner, Fey designed and executed the interiors of, among others, the Evangelical churches in Łęgowo and Bydgoszcz. These interiors provided a valuable source of information on the artist's oeuvre, his compositional methods, and his application of decorative motifs, which were subsequently used in reconstructing the ceiling decoration in Nowe Miasto Lubawskie.

The starting point was the conservation treatment program and reconstruction design prepared by Gorek Restauro, approved by the Voivodeship Monument Protection Office in Olsztyn. Following the initial assessment of the building, sampling, and the completion of materials research and analysis, parts of the proposed treatments and materials were revised⁵. The primary objective of the conservation treatment was to halt the ongoing deterioration processes, remove the causes of damage, and restore the aesthetic unity of the ceiling by reconstructing the geometric divisions that constitute a key element organizing its entire composition. The patterns of the missing ornaments were copied from surviving examples within the building and from the ceiling decoration of the church in Łęgowo, executed by Fey in the 1930s. The reconstruction of the star-shaped rosettes was based on preserved originals. In order to distinguish the reconstructed elements from the original fabric, only a slightly lighter tonal value was used. All missing elements were fitted and trimmed directly during installation, with carpentry tools brought onto the scaffolding at a height of 8 m. More than 1,000 linear meters of boards, 21 cm wide and covered with stenciled ornamental patterns, were used, together with 1,000 linear meters of profiled moldings fixed with approximately 7,000 screws. The mounting points were concealed with fills and painted retouching.

The conservation works were carried out from October 2020 to February 2021 in parallel with the construction works, which posed a considerable logistical challenge for all contractors involved. The autumn season, falling temperatures, and increasing indoor relative humidity posed a risk of renewed microbial growth, as the microorganisms previously identified found elevated RH conditions conducive to their proliferation. Moreover, the reconstruction of the ceiling decoration involved enclosing the ceiling beams with timber and installing moldings around all fields of the preserved polychrome decoration. The seasoned pine and spruce timber responded poorly to fluctuations in temperature and relative humidity, undergoing deformation

wszystkich pól zachowanej polichromii. Sezonowane drewno sosnowe i świerkowe źle reagowało na zmienne warunki temperatury i RH (deformacje przy pobieraniu i oddawaniu wody kondensacyjnej). Problemy te rozwiązano, wietrząc intensywnie wnętrza podczas cieplejszych dni, a zimą wstawiono nagrzewnice i zrezygnowano z planowanego wcześniej ocieplenia poddasza oraz „mokrych” prac budowlanych, by umożliwić swobodną cyrkulację powietrza i odsychanie zawilgoconych desek stropowych. Powyższe zabiegi wymagały współpracy i kompromisów ze strony wszystkich wykonawców i inwestora, który weryfikował wcześniej ustalony harmonogram prac.

Należy podkreślić, że od postawy wszystkich stron biorących udział w projekcie zależał nie tylko efekt końcowy przedsięwzięcia, ale także sposób, w jaki został osiągnięty, co przekładało się również na poniesione koszty.

Kolejność i skrótowy opis przeprowadzonych prac

1. Dokumentacja opisowa i fotograficzna obiektu oraz pobranie próbek do badań mikrochemicznych, reflektografia UV, IR i badania metodą SEM-EDS jako uzupełniające.
2. Oczyszczenie z kurzu i pyłów za pomocą szerokich, miękkich pędzli.
3. Dezynfekcja powierzchni stropu metodą oprysku 2% roztworem Biotinu R w alkoholu etylowym.
4. Usunięcie licznych gwoździ pozostawionych po demontażu wtórnej podbitki sufitowej.
5. Wstępne zabezpieczenie warstwy malarskiej w miejscach najbardziej zdegradowanych.
6. Usunięcie zabrudzeń z lica polichromii (bez użycia wody) za pomocą miękkich gumek typu Milan i Big Gallet; usunięcie pozostałości płyt paździerzowych za pomocą skalpeli.
7. Konsolidacja osłabionej polichromii po próbach z różnymi impregnatami, z wyłączeniem preparatów wodorozcieńczalnych. Optymalnie użyto 3–5% roztworu Paraloidu B-72 w toluenie.
8. Uzupełnienie otworów po gwoździach drewnianymi wykałaczkami wklejanymi na emulsję poliioctanu winylu. Równolegle prowadzono prace stolarskie: uzupełnienie deskowania w otworach wentylacyjnych stropu, klejenie i prostowanie uszkodzonych desek, obudowanie podciągów i montaż dekoracyjnych listew wokół oryginalnych pól.
9. Uzupełnienie ubytków gruntu masą Italstucco, o fakturze zgodnej z techniką oryginału.
10. Rekonstrukcje warstwy malarskiej metodą retuszu naśladowczego, tj. farby kładzione w cienkiej warstwie w formie przeświecalnego laserunku, co dało właściwy efekt malarski przenikania się plam barwnych podobny do akwareli (Fey posługiwał się nią po mistrzowsku). Aby zachować „lekkość” oryginału, uzupełnienia wykonano gwaszami i farbami akrylowymi firmy Talens, ograniczając retusz do

as it absorbed and released moisture. These problems were addressed by intensive ventilation of the interior during warmer days. In winter, space heaters were installed, and the previously planned thermal insulation of the attic and “wet” construction works were abandoned in order to allow free air circulation and the drying of the moisture-laden ceiling boards. These measures required close cooperation and compromise among all contractors and the investor, who revised the previously established construction schedule.

It should be emphasized that the final outcome of the project depended not only on the commitment of all parties involved but also on the manner in which the work was carried out, which was reflected in the overall project costs.

Sequence and brief description of the works

1. Preparation of written and photographic documentation of the object, collection of samples for microchemical analyses, and supplementary examinations using UV and IR reflectography as well as SEM-EDS analysis.
2. Removal of dust and loose surface deposits using broad, soft brushes.
3. Disinfection of the ceiling surface by spraying with a 2% solution of Biotin R in ethyl alcohol.
4. Removal of numerous nails left after the dismantling of the secondary ceiling lining.
5. Preliminary securing of the paint layer in the areas of greatest deterioration.
6. Removal of surface dirt from the polychrome decoration (without the use of water) using soft Milan and Big Gallet erasers; removal of residual particle-board fragments using scalpels.
7. Consolidation of the weakened polychrome decoration after testing various consolidants, excluding water-based preparations. The optimal treatment involved the use of a 3–5% solution of Paraloid B-72 in toluene.
8. Filling the nail holes with small wooden inserts bonded with polyvinyl acetate emulsion. In parallel, carpentry works were carried out, including the replacement of missing boards in the ceiling ventilation openings, gluing and straightening damaged boards, enclosing the ceiling beams, and installing decorative moldings around the original decorative fields.
9. Filling losses in the ground layer with Italstucco putty, with a surface texture corresponding to the original technique.
10. Reconstruction of the paint layer using imitative retouching, i.e. applying paint in thin, translucent glaze layers, producing the desired painterly effect of the interpenetration of color fields, similar to watercolor technique (which Fey mastered to an exceptional degree). In order to preserve the “lightness” of the original decoration, the reconstructions were executed using Talens gouache and acrylic paints, with retouching limited to the minimum

Ryc. 6. Prace budowlano-renowacyjne (2019–2021) we wnętrzu kościoła, z uwzględnieniem prac stolarskich na stropie; fot. A. Sikorski

Fig. 6. Construction and renovation works (2019–2021) in the interior of the church, including carpentry works on the ceiling; photo by A. Sikorski

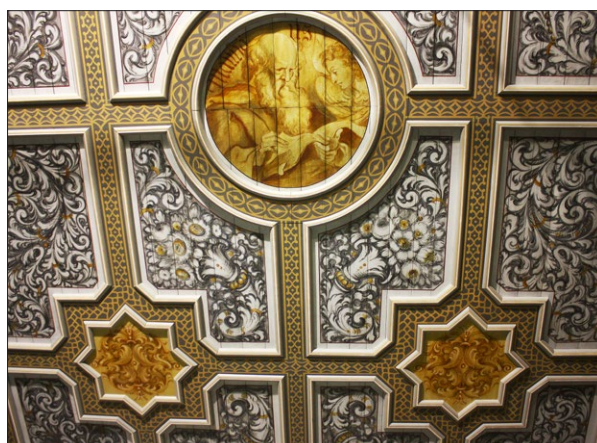
Ryc. 7. Prace stolarsko-renowacyjne przy uzupełnianiu desekowania we wtórnie wyciętych otworach wentylacyjnych na stropie, 2018; fot. A. Kuszlis-Grygolicz

Fig. 7. Carpentry and restoration works involving the replacement of boarding in the secondary ventilation openings cut into the ceiling, 2018; photo by A. Kuszlis-Grygolicz

Ryc. 8. Po pracach stolarskich wykonano zabiegi konserwatorskie i rekonstrukcje malarskie, których zarys kompozycyjny przenoszono za pomocą szablonu, 2018; fot. A. Kuszlis-Grygolicz

Fig. 8. Following the carpentry works, conservation treatments and painted reconstructions were carried out, with the compositional outlines transferred using stencils, 2018; photo by A. Kuszlis-Grygolicz

Ryc. 9. Zbliżenie fragmentu polichromowanego stropu po konserwacji i restauracji z wizerunkiem ewangelisty Mateusza, 2018; fot. A. Kuszlis-Grygolicz

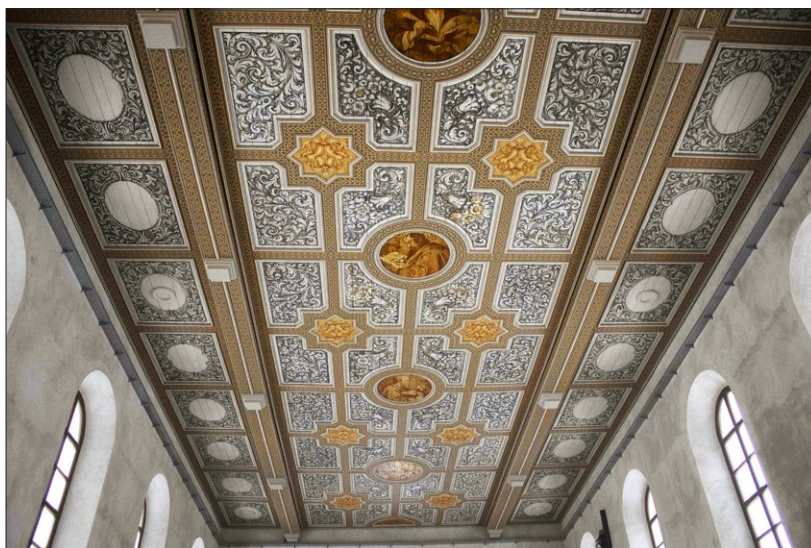
Fig. 9. Close-up view of a section of the polychrome ceiling after conservation and restoration treatment, showing the depiction of the Evangelist Matthew, 2018; photo by A. Kuszlis-Grygolicz

niezbędnego minimum. Grunt kredowy z zaciekami i przebarwieniami (efekt wielokrotnego zalwania stropu wodą z poddasza) pokryto retuszem scalającym. Metody mechaniczne i chemiczne usunięcia plam były nieskuteczne.

11. Zabezpieczenie lica polichromii werniksem ke-tonowym matowym firmy Winsor & Newton o dużej odporności na podwyższoną wilgotność, z jednoczesnym efektem idealnie matowej powierzchni, co pozwoliło zachować oryginalny charakter polichromii.
12. Wykonanie prac na stropie od strony poddasza: usunięcie gruzu, śmieci i kurzu z desek; impregnacja osłabionych miejsc 20% preparatem Hekol; uzupełnienie ubytków drewna kitem trocinowym na bazie żywicy Hekol; zabezpieczenie przeciwpożarowe desek preparatem Fobos M-4, chroniącym

necessary extent. The chalk ground affected by streaks and discoloration (resulting from repeated flooding of the ceiling by water from the attic) was treated with toning retouching to visually integrate the surface. Mechanical and chemical methods of stain removal proved ineffective.

11. Protecting the polychrome surface with a matte ketone varnish by Winsor & Newton, characterized by high resistance to elevated humidity while providing a fully matte finish, which allowed the original character of the polychrome decoration to be preserved.
12. From the attic side, the ceiling boards were cleared of rubble, debris, and dust; weakened areas were consolidated with a 20% Hekol solution; losses in the timber were filled with a sawdust-based resin filler; and the boards were treated with Fobos M-4, providing fire protection as well as protec-

Ryc. 10. Polichromowany strop dawnego kościoła ewangelickiego po konserwacji i restauracji oraz po pracach budowlano-renowacyjnych, 2018; fot. A. Kuszlis-Grygołowicz

Fig. 10. The polychrome ceiling of the former Evangelical church after conservation and restoration treatment, as well as construction and renovation works, 2018; photo by A. Kuszlis-Grygołowicz

też przed atakiem owadów oraz grzybów domowych i pleśniowych.

Prace przeprowadzone w obiekcie miały charakter złożony i interdyscyplinarny, by zatem osiągnąć zadowalający efekt końcowy, niezbędna była ścisła współpraca inżynierów, doświadczonych stolarzy i konserwatorów, a także inwestora i wykonawcy. Powyżej zamieszczono zapis zdjęciowy ważniejszych etapów prac stolarsko-budowlanych i konserwatorsko-restauratorskich (ryc. 6) oraz ich efekt końcowy (ryc. 7–10).

Podsumowanie

Zaprezentowana realizacja wpisuje się w podstawowe zasady omówione przez Jana Tajchmana, wyjaśniające pojęcie adaptacji zabytków architektury do nowych sposobów ich użytkowania oraz przystosowania do wymogów współczesnego życia. Chodzi o przystosowanie obiektu do funkcji, jakie ma spełniać, pod warunkiem zachowania jego walorów zabytkowych, głównie zaś charakterystycznego układu funkcjonalno-przestrzennego, wartości artystycznych i oryginalnej substancji przy minimalnym wprowadzeniu nowych elementów.

W wypadku poewangelickiej budowli sakralnej, która do 2019 r. pozostawała w złym stanie technicznym – zniszczenia dotyczyły zarówno murów obwodowych, jak i ścian wewnętrznych wraz z dekoracyjnymi elementami oryginalnego wyposażenia – dzięki renowacji wraz z przystosowaniem dawnej świątyni do nowej funkcji kulturalno-oświatowej udało się zachować charakterystyczny układ funkcjonalno-przestrzenny bryły kościoła i jego wnętrza oraz profesjonalnie zabezpieczyć zabytkową tkankę przed niszczącymi czynnikami atmosferycznymi i wodą gruntową.

Prace budowlano-konserwatorskie przy elewacjach wykonano, respektując wymóg przywrócenia

tion against insect infestation and the growth of wood-decay fungi and molds.

The works carried out on the object were complex and interdisciplinary in nature. Therefore, achieving a satisfactory final result required close cooperation between engineers, experienced carpenters, and conservators, as well as the investor and the contractor. Above is a photographic record of the most important stages of the carpentry, construction, and conservation-restoration works (Fig. 6), together with their final outcome (Figs. 7–10).

Conclusions

The presented project follows the fundamental principles outlined by Jan Tajchman, defining the concept of adapting architectural monuments to new forms of use and adjusting them to the requirements of contemporary life. This involves adapting the building to the functions it is intended to serve while preserving its historic values, particularly its characteristic functional and spatial layout, artistic values, and original fabric, with the introduction of new elements kept to a minimum.

In the case of the former Evangelical church, which remained in poor technical condition until 2019—with deterioration affecting both the external walls and the interior walls together with the decorative elements of the original furnishings—the renovation and adaptation of the former religious building to a new cultural and educational function made it possible to preserve the characteristic functional and spatial layout of the church's structure and interior, as well as to professionally protect the historic fabric against destructive atmospheric factors and groundwater.

The construction and conservation works on the facades were carried out with respect for the requirement

ich historycznego wyglądu. Jeśli chodzi o wartości artystyczne i estetykę wnętrza dawnej świątyni, procesy destrukcyjne minionego okresu (do 2019 r.) znacznie je zubożyły, pozostawiając nam jedynie przekazy archiwalno-dokumentacyjne. Wśród nielicznych zachowanych detali zdobniczych wnętrza zwraca uwagę polichromowany strop o wysokich walorach artystycznych i zabytkoznawczych, a jego autentyczność ma ogromną wartość historyczną i dokumentalną. Dzięki profesjonalnej wiedzy konserwatorskiej wykonawców prac przy polichromii możliwe było prawidłowe rozwiązywanie złożonych problemów technicznych i estetycznych, przy jedynie niezbędnej ingerencji w materię zabytkową z jednoczesną gwarancją właściwego jej zabezpieczenia i trwałości osiągniętych efektów z upływem lat. Pełni ona obecnie ważną funkcję edukacyjną zachęcającą do zgłębiania wiedzy związanej z jednością ideową i kompozycyjną sakralnej sztuki protestanckiej.

to restore their historic appearance. Regarding the artistic values and aesthetics of the former church interior, the deterioration processes of the previous period (up to 2019) significantly diminished them, leaving us with only archival and documentary records. Among the few surviving decorative elements of the interior, particular attention is drawn to the polychrome ceiling, which possesses high artistic and heritage values. Its authenticity represents a significant historical and documentary value. Thanks to the professional conservation expertise of the specialists responsible for the polychrome decoration, it was possible to resolve complex technical and aesthetic issues while limiting intervention in the historic fabric to the necessary minimum and ensuring its proper protection and the long-term durability of the achieved results. The decoration now serves an important educational role, encouraging further exploration of the ideas of conceptual and compositional unity characteristic of Protestant religious art.

Przypisy

- ¹ Dr. hab. Piotr Birecki, prof. UMK. Kwerendę przeprowadzono w 2018 r. w archiwach polskich i zagranicznych, a także w pruskiej prasie regionalnej oraz w berlińskim periodyku budowlanym. Pełne opracowanie dotyczące analizy historycznej kościoła zostało zamieszczone w „Konserwatorskiej Opinii Eksperckiej” [Rudy 2018].
- ² W latach 50. XX w. podczas adaptacji budynku na Kino Harmonia część dekoracji stropu zdemontowano, a pozostałą polichromię zakryto podsufitką z płyt paździerzowych, co uniemożliwiło wykonanie badań malowideł na stropie w 2018 r. Usunięcie podsufitki w 2020 r. w trakcie prac budowlano-renowacyjnych przy kościele pozwoliło na rozpoczęcie w 2. połowie tego roku kompleksowej konserwacji i restauracji oryginalnej polichromii na drewnianym stropie, wraz z badaniami technologicznymi.
- ³ Współcześnie rzadko stosowany pigment pozyskiwany jako krystaliczny minerał, obecny w złożach rud. Historycznie znajdował zastosowanie w malarstwie, głównie na terenie Niemiec, a także na terenach zachodniej Polski.
- ⁴ Pisemna i fotograficzna relacja z prac budowlano-renowacyjnych została uzyskana od kierownika budowy Andrzeja Sikorskiego za zgodą Burmistrza UM w Nowym Mieście Lubawskim. Ich przebieg jest skrótoowo prezentowany na potrzeby niniejszego artykułu.
- ⁵ Pisemną i fotograficzną relację dotyczącą prac konserwatorsko-restauratorskich uzyskano od ich kierowniczki mgr Aleksandry Kuszlis-Grygołowicz – konserwatora dzieł sztuki w specjalności KMiRzP (UMK, Toruń). Opis oraz przebieg prac są prezentowane w formie skrótowej na potrzeby niniejszego artykułu.

Footnotes

- ¹ By D.Sc. Ph.D. Piotr Birecki, Professor at Nicolaus Copernicus University. The archival research was conducted in 2018 in Polish and foreign archives, as well as in the Prussian regional press and a Berlin architectural periodical. The complete historical analysis of the church was published in the *Konserwatorska Opinia Ekspercka* [Rudy 2018].
- ² In the 1950s, during the adaptation of the building into the Harmonia Cinema, part of the ceiling decoration was dismantled, and the remaining polychrome decoration was covered with particleboard panels, preventing the examination of the ceiling paintings in 2018. The removal of the panels in 2020, during the construction and renovation works at the church, enabled the commencement of comprehensive conservation and restoration of the original polychrome decoration on the wooden ceiling in the second half of that year, together with technological research.
- ³ A pigment rarely used today, obtained as a crystalline mineral occurring in ore deposits. Historically, it was used in painting, mainly in Germany and in the western regions of Poland.
- ⁴ A written and photographic record of the construction and renovation works was obtained from the site manager, Andrzej Sikorski, with the consent of the Mayor of the Municipal Office in Nowe Miasto Lubawskie. Their course is presented in a concise manner for the purposes of this article.
- ⁵ A written and photographic record of the conservation and restoration works was obtained from the supervisor of these works, Aleksandra Kuszlis-Grygołowicz, MA — an art conservator specializing in KMiRzP (Nicolaus Copernicus University, Toruń). The description and course of the works are presented in a concise form for the purposes of this article.

Bibliografia / References

Archiwalia / Archives

Archiwum Państwowe w Elblągu, *Der Bau einer evangelischen Kirche in Neumark*, Band 1, sygn. 181/IIa/978; Band 2, sygn. 181/IIa/979.
Evangelisches Zentralarchiv Berlin, Bestand 7, sygn. 17901, Neumark.

Opracowania / Secondary sources

Adamowski Józef, *Metodyka badań zawilgoconych murów w obiektach zabytkowych*, [w:] *Postęp i nowoczesność w konserwacji zabytków. Problemy, perspektywy*, red. Bogusław Szmygin, Lublin 2005.

- Adamowski Józef, Hoła Jerzy, Matkowski Zygmunt, *Metody osuszania przegród budowlanych*, „Materiały Budowlane” 2007, nr 1.
- Domasłowski Wiesław, Kęsy-Lewandowska Maria, Łukaszewicz Jadwiga, *Badania nad konserwacją murów ceglanych*, Toruń 1998.
- Konserwacja murów ceglanych – badania i praktyka. Referaty na ogólnopolską konferencję w dniach 19–20 listopada 1999 r. w Toruniu, red. Bożena Soldenhoff, Toruń 1999.
- Frössel Frank, *Osuszanie murów i renowacja piwnic*, Warszawa 2007.
- Rokiel Maciej, *Tynki tracone*, „Poradnik Kosztorysanta” 2016, nr 1.
- Rokiel Maciej, Magott Cezariusz, *Ochrona elewacji/przegród budowlanych – specjalistyczne tynki i systemy*, Dąbrowa 2015.
- Steege Rudolf, *Die evangelischen Kirchengemeinde Neumark/Westpreussen*, [w:] *Heimatbuch für den Kreis Neumark in Westpreussen bis 1941 Kreis Löbau (Westpr.)*, Wuppertal 1979.
- Strzelczyk Alicja, Karbowska-Berent Joanna, *Drobno-ustroje i owady niszczące zabytki i ich zwalczanie*, Toruń 2004.
- Tajchman Jan, *Adaptacja zabytków architektury w świetle współczesnej teorii ochrony i konserwacji dóbr kultury*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Świętokrzyskiej. Budownictwo” 2001, z. 39.
- Zabytki kamienne i metalowe, ich niszczenie i konserwacja profilaktyczna*, red. Wiesław Domasłowski, Toruń 2011.

Dokumentacje / Documentation

- Cupa Adam, „Badania próbek zapraw i warstw malarskich ze ścian zabytkowego wnętrza dawnego kościoła protestanckiego w Nowym Mieście Lubawskim (współczesna sala kinowa)”, Toruń 2018.
- Bartz Wojciech, „Badania petrograficzne skały posadzki z parteru wieży dawnego kościoła protestanckiego z Nowego Miasta Lubawskiego”, Toruń 2018.
- Oberta Andrzej, „Analiza zasolenia pomieszczeń piwnicznych pod dawnym kościołem protestanckim (obecne kino) w Nowym Mieście Lubawskim”, Toruń 2018.
- Rudy Maria, „Konserwatorska Opinia Ekspertcka dotycząca problematyki badawczo-rozpoznawczej i technologiczno-konserwatorskiej przy zachowanych elementach wystroju wnętrza dawnego kościoła ewangelickiego w Nowym Mieście Lubawskim”, Toruń 2018.
- Swiontek-Brzezińska Maria, „Analiza mikrobiologiczna piwnic dawnego kościoła protestanckiego na rynku Nowego Miasta Lubawskiego”, Toruń 2018.

Publikacje prasowe / Press publications

- „Zentralblatt für Bauverwaltung” 1914, nr 34.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

- Andrzejewski Dariusz, *Zbór ewangelicki w Nowym Mieście Lubawskim*, b.d., https://nowemiasto-zakamarek.pl/?pl_zbor-ewangelicki-w-nowym-miescie-lubawskim,75,,,1 (dostęp: 6.12.2023).

Streszczenie

W artykule omówiono zagadnienia dotyczące wpływu współczesnych badań historycznych i materiałoznawczych, uwzględniających dawne remonty oraz niefortunne renowacje przy zniszczonych oryginalnych detalach architektonicznych zabudowy dawnego kościoła ewangelickiego, na efektywność prac konserwatorskich oraz budowlanych prowadzonych w obecnej dobie w celu zmiany dawnej funkcji sakralnej zabytku na świecką, zachowującą jego wartości zabytkoznawcze i artystyczne.

Motywy przewodnim omawianej zmiany jest definicja pojęcia adaptacji zabytku architektury autorstwa Jana Tajchmana, mówiąca o przystosowaniu zabytku do wymogów współczesnego życia, odpowiednio do funkcji, jakie ma spełniać dany budynek, jednak pod warunkiem zachowania wszystkich walorów zabytkowych, a przede wszystkim charakterystycznego układu funkcjonalno-przestrzennego, wartości artystycznych i oryginalnej substancji przy minimalnym wprowadzeniu nowych elementów.

Abstract

This article discusses the impact of contemporary historical and materials analysis, which considers past renovations and unfortunate renovations with damaged original architectural elements of the former Evangelical church, on the effectiveness of conservation and construction work carried out today, aimed at transforming the monument's former religious use into a secular one, preserving its historical and artistic values.

The guiding principle of this change is Jan Tajchman's definition of the concept of adaptation of an architectural monument, which refers to adapting a monument to the requirements of modern life, appropriate to building's intended use, provided that all historic values are preserved, especially the characteristic functional and spatial layout, artistic values, and original substance, with minimal new elements.